

Чередник А. Ф.,

*аспірант кафедри адміністративного і кримінального права
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

ОХОРОНА УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА: КРИМІНОЛОГІЧНІ ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

PROTECTION PARTICIPANTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS: CRIMINOLOGICAL AND PENAL ASPECTS

Досліджуються кримінологічні та кримінально-правові аспекти охорони учасників кримінального судочинства в Україні, визначаються їх особливості. Обґрунтовується, що забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства має процесуальний статус та розглядається як функціональний обов'язок оперативних і слідчих підрозділів органів внутрішніх справ.

Ключові слова: учасники кримінального судочинства, безпека, охорона, кримінологічні та кримінально-правові аспекти.

Исследуются криминологические и уголовно-правовые аспекты охраны участников уголовного судопроизводства в Украине, определяются их особенности. Обосновывается, что обеспечение безопасности участников уголовного судопроизводства имеет процессуальный статус и рассматривается как функциональная обязанность оперативных и следственных подразделений органов внутренних дел.

Ключевые слова: участники уголовного судопроизводства, безопасность, охрана, криминологические и уголовно-правовые аспекты.

Established that reforming the criminal procedure law, which takes place in Ukraine aims to create the necessary conditions for the functioning of the legal, social state, to implement and protect the rights and interests of participants in criminal proceedings, ensure their safety. It is grounded that provision of security for the participants of criminal proceedings has the procedural status and is considered as the functional responsibility units of operative and investigative units of internal affairs agencies.

Key words: participants in criminal justice, security, protection, criminological and criminal law aspects.

Охорона прав і свобод особистості як однієї з вищих цінностей людської цивілізації, що виступає основою, центральною ланкою державного та правового життя, є завданням, яке має глобальний характер. Створення Організації Об'єднаних Націй, прийняття її Статуту та подальше прийняття Загальної декларації прав людини [1] й Міжнародного пакту про громадянські та політичні права [2] поклали початок якісно нового етапу в розвитку співпраці держав у сфері охорони прав людини. Проголошення на міжнародному рівні основних прав і свобод особистості, невідчужуваних та притаманних кожній людині однаковою мірою від народження, зумовило їх сприйняття сучасною цивілізацією як неминущої цінності незалежно від національних кордонів, культур і політичних режимів.

Ідея прав людини міцно утвердилась у багатьох демократичних державах світу, в Україні вона набула більшої актуальності. З огляду на розуміння природженого характеру прав і свобод, що належать людині, який знайшов відображення в конституційному принципі, згідно з яким ці права є природними й невід'ємними, обов'язковими для всіх, насамперед для державної влади, Україна прийняла на себе зобов'язання щодо їх забезпечення та захисту. Однак факт декларації закріплення за людиною невідчужуваних прав і свобод став лише першим кроком на шляху їх реальної охорони. Створення умов, що сприяють цьому процесу на належному державно-правовому рівні, – завдання комплексне, а тому довгострокове, що визначає сучасні реформи.

Інакше кажучи, мова йде про вирішення завдання з визнання прав і свобод людини й громадянина безпосередньо діючими не лише для особистості, а й для органів законодавчої влади (покликаних забезпечити верховенство прав і свобод людини) та органів виконавчої влади (у правозастосовній діяльності яких система прав і свобод людини й громадянина повинна виступати як обмежувач, що перешкоджає їх ущемленню).

Потенціал сучасної системи охорони прав і свобод людини й громадянина в Україні істотно знижений незавершеністю процесу стереотипів, пов'язаних із приниженням ролі людини, зневагою її правами, свободами й гідністю, та створення ефективних механізмів, які забезпечують ці права й свободи.

Сьогодні варто визнати, що робота правоохоронних органів, незважаючи на їх численність і багатоступеневу систему, часто є малоефективною [3, с. 78], а законодавство, яке її регламентує, вирізняється недосконалістю. Рівень і характер злочинності свідчать про криміналізацію багатьох сфер життєдіяльності, а правоохоронна система переживає гостру кризу недовіри з боку суспільства. Така ситуація вкрай негативно позначається на належній охороні прав і свобод людини й громадянина в нашій державі.

Особливу тривогу викликає в цьому плані кримінальне судочинство, де права й свободи його учасників обмежуються найбільш істотно, причому як осіб, щодо яких здійснюється кримінальне переслідування, так і осіб, які є учасниками провадження в кримінальних справах в іншому статусі.

У свою чергу кримінальне судочинство, що відрізняється широким застосуванням заходів державного примусу та вторгненням у сферу приватного життя, порушенням недоторканності особи, є потенційно небезпечним із позицій законності й обґрунтованості дій державних органів та посадових осіб, які здійснюють кримінально-процесуальну діяльність.

Актуальність теми дослідження зумовлена також комплексом питань, пов'язаних із реформуванням кримінального процесу, пошуком найбільш ефективних форм охорони прав і свобод осіб, які втягуються в справу в кримінальних провадженнях.

Наукове дослідження цієї проблеми з урахуванням вироблених світових стандартів та розробка концептуальних положень щодо охорони прав учасників кримінального процесу як складової частини концепції охорони прав людини й громадянина важливі в методологічному плані та покликані сприяти вирішенню спільних і приватних теоретико-прикладних проблем досягнення сучасного правозахисного призначення кримінального судочинства: захисту прав і законних інтересів осіб та організацій, потерпілих від злочинів, а також захисту особистості від незаконного й необґрунтованого обвинувачення, засудження, обмеження її прав і свобод. Багато з розглянутих питань є недостатньо розробленими або вимагають переосмислення у світлі проведеної в Україні реформи правоохоронної системи та істотної зміни законодавства.

Дослідженням цієї проблеми в різні часи займалися О. Бандурка, С. Білоцерківський, М. Валеев, О. Закалюк, В. Звірбуль, С. Іванов, Н. Кузнецова, О. Литвинов та інші вчені.

Охорона прав і свобод людини й громадянина в кримінальному судочинстві є комплексом урегульованих кримінальним і кримінально-процесуальним законодавством дій та рішень спеціально уповноважених на те державних органів і посадових осіб, які мають на меті створення належних умов для учасників кримінального судочинства, щоб вони мали можливість безперешкодно користуватись своїми правами й свободами на будь-якій стадії руху кримінальної справи [4, с. 34].

Категорія «охорона прав і свобод людини» розглядається з різних сторін. Насамперед це сукупність правових норм, що регулюють відносини між відповідними суб'єктами, тобто фактично «наскрізний» правовий інститут, покликаний створити умови для їх забезпечення й захисту. Крім цього, охорона прав і свобод людини й громадянина є комплексом заходів та рішень, прийнятих спеціально уповноваженими на те органами й посадовими особами та спрямованих на недопущення їх порушення, постійний дієвий контроль за їх дотриманням і відновлення порушених прав до їх первісного стану, якщо це можливо.

Крім того, охорона прав людини й громадянина є сукупністю організаційно-правових засобів забезпечення та захисту цих прав у процесі здійснення діяльності державних органів і посадових осіб та полягає в створенні сприятливих умов, за яких будь-

який суб'єкт правовідносин отримує можливість безперешкодно реалізовувати свої законні права й сумлінно виконувати свої обов'язки [5, с. 29].

Важливість кримінально-правової охорони учасників кримінального судочинства визнається законодавчо не лише на національному рівні (рівні держав), а й на світовому (міжнародному та регіональному). Фактично ідея охорони учасників кримінального судочинства кримінально-правовими засобами виникає на рівні окремої держави, однак найдієвіше вона реалізується саме на міжнародному рівні шляхом встановлення певних правил, стандартів здійснення, саме порушення яких призводить до різних негативних наслідків, зокрема й примусових.

Кримінальний кодекс України 2001 р. [6] в розділі XVIII «Злочини проти правосуддя» містить норми про відповідальність за злочини, що посягають на суспільні відносини як у сфері правосуддя, так і у сфері досудового розслідування, виконання судових рішень.

Загалом період незалежності України характеризується поступовим удосконаленням інституту відповідальності за посягання учасників кримінального судочинства, зокрема, така тенденція торкнулась відповідальності суддів. Так, Закон України «Про судоустрій і статус суддів» [7], Закон України «Про Вищу раду юстиції» [8], Кодекс суддівської етики [9] та інші акти визначали (а деякі з них досі встановлюють) відповідальність суддів за посягання на здійснення правосуддя.

Проте чинний Кримінальний кодекс України не позбавлений багатьох суперечностей, недоліків та архаїзмів, що зумовлено недотриманням українським законодавцем оптимального рівня наступництва попередніх законодавчих актів, зокрема й тих, що стосуються періоду існування радянської влади в Україні.

Крім того, попри наявність позитивного факту закріплення окремої глави, що стосується відповідальності за посягання на правосуддя, залишаються неврахованими зміни, які відбулись в економічних і політичних відносинах у нашому суспільстві, що мають відношення до процесу здійснення правосуддя.

У свою чергу чинний Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України) не містить чіткого переліку заходів безпеки щодо учасників кримінального судочинства, наголошуючи тільки на забороні розголошення відомостей про таких осіб та можливості провадження в закритому судовому засіданні. Водночас існує спеціальний нормативно-правовий акт, який регулює зазначене питання, – Закон України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» (далі – Закон).

У Законі до заходів забезпечення безпеки законодавець відносить такі:

- особисту охорону;
- охорону житла й майна через обладнання їх засобами протипожежної та охоронної сигналізації;
- зміну номерів квартирних телефонів і державних номерних знаків транспортних засобів;

- видачу спеціальних засобів індивідуального захисту та сповіщення про небезпеку;
- використання технічних засобів контролю й прослуховування телефонних та інших переговорів;
- візуальне спостереження в разі наявності небезпеки для життя та здоров'я осіб, узятих під захист;
- візуальне спостереження в разі наявності загрози вчинення насильства або інших протиправних дій щодо осіб, узятих під захист;
- заміну документів та зміну зовнішності;
- зміну місця роботи або навчання;
- переселення в інше місце проживання;
- поміщення до дошкільної виховної установи або установи органів соціального захисту населення;
- забезпечення конфіденційності відомостей про особу;
- закритий судовий розгляд [10].

Крім того, у ч. 2 ст. 7 Закону зазначається можливість застосування інших заходів безпеки з урахуванням характеру й ступеня небезпеки для життя, здоров'я, житла та майна осіб, узятих під захист, тобто перелік таких засобів є відкритим.

Дискусійним у правовій доктрині залишається питання практичного використання забезпечення конфіденційності відомостей про особу як заходу забезпечення безпеки, оскільки він не досить часто застосовується слідчими (приблизно в 13,5% випадках), а деякі вчені взагалі вважають, що зазначений захід безпеки певною мірою порушує не лише низку принципів кримінального процесу, а й права обвинуваченого на захист. З огляду на це такі науковці вносять пропозиції щодо виключення статей, які регламентують способи забезпечення конфіденційності відомостей про особу, із законодавства [11, с. 91].

Варто зауважити, що практичного застосування такі пропозиції не набули, тому зазначений захід забезпечення безпеки учасників кримінального провадження залишається у вітчизняному законодавстві та здійснюється такими шляхами: обмеження відомостей про особу в матеріалах перевірки, протоколах слідчих (розшукових) дій і судових засідань, заміни прізвища, імені, по батькові в цих документах псевдонімами за постановою слідчого, прокурора або за ухвалою суду про зміну анкетних даних; проведення впізнання особи поза візуальним спостереженням того, кого впізнають; невключення до списку осіб, які підлягають виклику в судові засідання, дійсних анкетних даних про особу, взяту під захист; виклику до суду цієї особи виключно через орган, який здійснює заходи безпеки; накладення тимчасової заборони на видачу відомостей про особу, взяту під захист, адресними бюро, паспортними службами, підрозділами державтоінспекції, довідковими службами АТС та іншими державними інформаційно-довідковими службами.

Незважаючи на те, що в Україні останнім часом здійснюється реформування всіх сфер життєдіяльності держави (у тому числі сфери кримінального судочинства), а також спостерігається значне розширення та узгодження національного законодавства щодо забезпечення безпеки учасників криміналь-

ного провадження з європейськими й міжнародними нормами, нашій державі, на нашу думку, варто перейняти досвід зарубіжних країн у зазначеній сфері, зокрема й щодо впровадження програм захисту свідків та інших учасників кримінального процесу, що стали б дієвим засобом підвищення ефективності протидії злочинності, надавали б правоохоронним органам розширені повноваження зі створення спеціальних умов для забезпечення безпеки осіб, які є учасниками провадження та, співпрацюючи з правоохоронними органами, надають їм необхідну інформацію, ризикуючи життям.

Для впровадження й реалізації зазначеної програми в Україні з метою вдосконалення вітчизняного законодавства в цій сфері необхідно врахувати досвід США, Великобританії, Німеччини, Італії, Канади та багатьох інших держав щодо застосування таких заходів забезпечення безпеки:

- блокування передачі даних, які зберігаються в інформаційній базі та стосуються таких осіб;
- тимчасового надання документів, що посвідчують особу, на основі змінених анкетних даних;
- ефективного забезпечення зберігання анкетних даних особи, яка підлягає захисту від можливого простежування з боку злочинців;
- створення підрозділів із захисту учасників кримінального провадження на місцевому рівні;
- забезпечення особам, узятим під захист, можливості реалізації своїх громадянських прав;
- організації можливих контактів тільки через підрозділ із захисту свідків;
- захисту свідка в процесі судового розгляду;
- захисту свідка, який перебуває в місцях позбавлення чи обмеження волі;
- криміналізації несанкціонованого розголошення заходів захисту свідка [12, с. 317].

Щодо кримінологічного аспекту охорони учасників кримінального судочинства зазначимо, що ефективність кримінологічних аспектів охорони учасників кримінального судочинства залежить насамперед від доктринальної розробленості цієї сфери суспільних відносин, цілісності й несуперечності законодавчого забезпечення безпеки осіб, які підлягають державному захисту, точного визначення стратегічних і тактичних напрямів та оптимальних механізмів діяльності уповноважених державних органів.

Серед останніх центральне місце посідають органи внутрішніх справ. Саме на підрозділи територіальних органів Міністерства внутрішніх справ України (далі – МВС України) припадає реалізація заходів безпеки найбільшого числа осіб, які підлягають державному захисту. У зв'язку із цим попередження злочинів проти широкого кола осіб, які підлягають державному захисту, варто розглядати як пріоритетний напрям діяльності органів внутрішніх справ.

Як зазначається в літературі, система злочинів проти учасників кримінального судочинства має свої особливості, які необхідно враховувати під час розробки рекомендацій щодо їх попередження [13, с. 44].

Так, можна визначити специфіку попередження злочинів, скоєних щодо учасників кримінального судочинства.

По-перше, розроблені дотепер концепції й підходи вітчизняних авторів дають змогу говорити про те, що на сучасному етапі розвитку науки відбувається процес формування нового напрямку теорії попередження злочинів – попередження злочинів проти учасників кримінального судочинства. При цьому простежується тенденція до формування концепції їх державного захисту з акцентуванням уваги на розробці й реалізації не тільки правових, а й організаційно-тактичних аспектів її здійснення. Зокрема, використання передбачених чинним законодавством заходів безпеки дає змогу забезпечити безпеку відповідних осіб у повному обсязі.

По-друге, державна охорона та захист є найбільш оптимальними й продуктивними організаційними інститутами через поєднання під час її здійснення процесуальних і непроцесуальних форм взаємодії, а також використання заходів і засобів оперативно-розшукової діяльності. Для них характерні такі ознаки, як організованість, обумовленість процесуальним статусом охоронюваної особи або її посадовим становищем, тимчасовий характер, пріоритет оперативно-розшукового забезпечення, конфіденційність, попереджувальна спрямованість.

По-третє, діагностування обраної проблеми показує, що з'явилися нові компоненти, без аналізу яких неможливі розробка й реалізація запобіжних заходів, адекватних сучасній ситуації у сфері забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства.

Найбільш значущими та актуальними факторами, що підлягають вивченню під час кримінологічного аналізу й оцінки стану злочинності проти учасників кримінального судочинства, є організована злочинність, корупція, нові форми та методи протидії здійсненню правосуддя.

Крім того, визначальними факторами (які багато в чому підсилюють попереджувальну спрямованість державного захисту) стають якісний кадровий склад підрозділів державного захисту територіальних органів МВС України, його стабільність, професіоналізм, мотивація, форми й методи діяльності та їх відповідність потребам правозастосовної практики.

Облік наведених факторів не тільки утворює основу для розробки практичних рекомендацій щодо організації попереджувальної діяльності у сфері охорони та забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства, а й створює необхідні передумови для своєчасного обрання ними обґрунтованих та ефективних заходів безпеки щодо осіб, які підлягають захисту [14, с. 197].

По-четверте, основне призначення кримінологічного аналізу й оцінки стану злочинності проти учасників кримінального судочинства виражається в таких моментах:

– аналітичному забезпеченні вирішення конкретних завдань попередження злочинів, скоєних щодо осіб, які підлягають захисту, шляхом проведення спеціальних профілактичних заходів;

– визначенні найважливіших проблем оперативно-службової діяльності у сфері охорони й захисту учасників кримінального судочинства;

– актуалізації завдань на пріоритетних напрямках оперативно-службової діяльності (виявленні, припиненні та попередженні дій, що становлять небезпеку для осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні; встановленні носіїв загрози; забезпеченні безпеки осіб, які підлягають захисту, у ході проведення слідчих і судових дій) з позицій не лише загальносистемних інтересів органів внутрішніх справ, а й попередження злочинів аналізованого виду в країні та окремих регіонах;

– розробці державної програми «Забезпечення безпеки потерпілих, свідків та інших учасників кримінального судочинства» на певні періоди, а також рекомендацій щодо прийняття оптимальних управлінських рішень керівниками підрозділів МВС України.

До актуальних завдань удосконалення правового регулювання попередження злочинів проти учасників кримінального судочинства органами внутрішніх справ варто віднести такі:

а) систематизацію правових норм, що регулюють інформаційно-аналітичну роботу в управлінській діяльності органів внутрішніх справ;

б) модернізацію правового регулювання оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ у сфері захисту учасників кримінального судочинства як на державному, так і на відомчому рівнях з урахуванням специфіки їх оперативно-службової діяльності, що полягає в здійсненні оперативно-розшукової діяльності в повному обсязі та вирішенні вузькоспецифічних завдань захисту;

в) розробку правових основ формування й діяльності в підрозділах органів МВС України спеціальних служб психологічного супроводу осіб, які підлягають захисту;

г) закріплення в законодавстві та відомчих актах МВС України цілей, завдань, змісту й типового алгоритму аналізу, оцінки та прогнозу розвитку кримінологічної обстановки у сфері забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства;

д) розмежування правового регулювання завдань, пов'язаних зі збором, зберіганням, систематизацією, узагальненням, пошуком, аналізом, передачею та використанням кримінологічно значимої інформації на різних рівнях управлінської структури підрозділів органів МВС України.

Отже, реформування кримінально-процесуального законодавства, яке відбувається в Україні, має на меті створення необхідних передумов для функціонування правової й соціальної держави, реалізації та захисту прав і законних інтересів учасників кримінального провадження, забезпечення їх безпеки.

На сьогодні в Україні на законодавчому рівні закріплено перелік способів захисту осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, здійснено їх правову регламентацію, проте вітчизняну систему забезпечення безпеки учасників кримінального провадження загалом не можна назвати досконалою.

Тому варто звернути увагу на міжнародний досвід із зазначеного питання з подальшим його впровадженням у національну практику.

Пріоритетними напрямками оптимізації організаційних основ запобігання злочинам проти учасників кримінального судочинства органами внутрішніх справ сьогодні є такі:

– розробка та впровадження методик аналізу оцінки й прогнозу розвитку кримінологічної обстановки у сфері забезпечення безпеки осіб, які підлягають державному захисту, що відповідали б сучасним вимогам оперативно-службової діяльності

органів МВС України, у тому числі з використанням комп'ютерних технологій;

– створення єдиного інформаційного простору (з урахуванням вимог щодо збереження конфіденційності та захисту державної таємниці) і вдосконалення існуючих форм статистичного обліку;

– формування оптимальних та ефективних механізмів забезпечення безпеки осіб, які підлягають охороні й захисту, і взаємодії з правоохоронними органами, органами державної влади й місцевого самоврядування, державними установами та громадськими організаціями із цього питання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Загальна декларація прав людини : міжнародний документ від 10 грудня 1948 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
2. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права : міжнародний документ від 16 грудня 1966 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
3. Лихова С. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України) : [монографія] / С. Лихова. – К. : Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2006. – 573 с.
4. Кучинська О. Принципи кримінального провадження в механізмі забезпечення прав його учасників / О. Кучинська. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – 288 с.
5. Кучинська О. Механізм забезпечення прав особи в кримінальному процесі / О. Кучинська // Закон і життя: міжнародний научно-практичний правовий журнал. – 2012. – № 4(244). – С. 28–30.
6. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.
7. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 7 липня 2010 р. № 2453-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 41–45. – Ст. 529.
8. Про Вищу раду юстиції : Закон України від 15 січня 1998 р. № 22/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 25. – Ст. 146.
9. Про затвердження Кодексу суддівської етики : Рішення XI З'їзду суддів України від 22 лютого 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MUS19826.html.
10. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві : Закон України від 23 грудня 1993 р. № 3782-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 11. – Ст. 51.
11. Краснікова Н. Процесуальні аспекти забезпечення безпеки осіб, що беруть участь у кримінальному судочинстві / Н. Краснікова // Міжнародний юридичний вісник: збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. – 2015. – Вип. 1. – С. 90–95.
12. Гузела М. Деякі питання захисту свідків і потерпілих за законодавством України та зарубіжних держав / М. Гузела // Вісник Львівського університету: збірник наукових праць. Серія «Юридична». – 2006. – Вип. 42. – С. 315–323.
13. Ромодановский К. Сравнительный анализ законодательств различных стран в области государственной защиты потерпевших, свидетелей и иных участников уголовного судопроизводства / К. Ромодановский // Российский следователь. – 2006. – № 10. – С. 41–48.
14. Серебрянский П. Порівняльно-аналітична характеристика правового регулювання застосування заходів безпеки до учасників кримінального процесу (зарубіжний досвід формування правової доктрини) / П. Серебрянский // Право і суспільство. – 2016. – № 3(1). – С. 193–198.